

Растенията в бита и културата на древните народи

Нина Бакърджиева

Растенията са съществен дял на екосистемата, в която човечеството живее и се развива, гради своите обществени правила, осигурява своите материални ресурси, формира своето отношение към света и своята история.

Първобитните хора са взимали от природата това, което त्या им е предлагала, в количества, достатъчни за задоволяване на непосредствените им нужди. Те са били ловци и събирачи, в търсенето на прехрана е трябвало да се справят с опасна „конкуренция“, а възможностите им за избор са били ограничени. Науката не знае колко е продължил този период в развитието на човека, нито кога точно е започнал, а за негов край се приема „революцията на одомашняването“ – когато човекът се досетил, че трябва сам да отбира и отглежда растения и животни. Този процес също е бил продължителен, някакви следи за него са датирани от преди около 12 000 години. Промяната се оказала много полезна и ефективна. Основната растителна храна била осигурена в достатъчно количество, за да осигури преживяване и

разпространение на вида. С много находчивост хората се научили да осигуряват добри добиви от зърнени и зеленчукови култури,

а това създавало възможности за разгръщане на активна стопанска, обществена и културна дейност още в древните човешки общности. Успешно се трупали знания за околния свят, развивало се изкуството, архитектурата, медицинските практики и др. Във всички тези дейности на хората присъстват и имат значима роля растенията – културни и диворастящи.

Преди около 7000 – 5000 години в Месопотамия – земята между реките Тигър и Ефрат – се заселва племето на шумерите, които изграждат считаната за най-древна високоразвита цивилизация. Имали са писменост, умеели да записват и запазват наученото на глинени плочки и от оставените све-

генция учените откриват, че са имали високо ниво на познания и добре развити технологии. Постиганията им в изкуството, строителството, правото, медицинските науки били значителни. На мястото на заселването им, освен пустинни и полупустинни области, съществували и ограничени по площ плодородни земи, намиращи се между многобройни езера, блата и разливи на реките. Основен източник на прехрана е било земеделието, още тогава били отглеждани зърнени култури като ечемик и лимец. Лимецът е вид дива пшеница (*Triticum daeoticum*). Употребата им за храна датира от преди около 8000 години пр. Хр. и одомашняването им е ставало почти паралелно. В процеса на окултуряването по-широко приложение получава двузърнестия лимец (*Triticum dicoccum*), който дава по-високи добиви и може да вирее при по-бедни планински терени, в сравнение с еднозърнестия (*Triticum monoccum*). Освен месо и риба, храната на шумерите е включвала хляб, плодове и антична бира (тази напитка е била много по-различна от съвременната бира). Консумирали са също така зеленчуци.

За изхранване на увеличената популация било необходимо да се отвоюват още плодородни площи и да се осигурят високи добиви. За тази цел шумерите изграждат система от напоителни канали, диги и бентове за предпазване от наводнения, отводняване на заблатените места и напояване на земеделските площи.

Това е станало през петото хилядолетие пр. Хр. и вероятно е първата регулираща водите система в историята на човечеството. Използвана е главно водата на реките, но е имало и приспособления за улавяне и съхраняване на дъждовна вода. Всичко това е предпоставка за развитие на интензивно земеделие и високи добиви. Археологически разкопки сочат, че дървеното рало и първата редосеялка са дело на шумерите. Те са познавали свойствата на диворастящите растения от полето и горите и ги използвали за целите на медицината, строителството, направата на хартия и др. На глинените плочки са намерени и рецепти за приготвяне на компреси и мазила с екстракти от круши, смокини, сливи, мащерка, мирта, а също дървесна смола от преди 6000 години (около 4000 години пр.Хр.). Шумерите са познавали, ценяли и за първи път культивирали около 3400 години пр.Хр. растението опиумен мак (*Papaver somniferum*), като течността от чашките използвали като лекарство за сън, успокояване на болки,

Двузърнестият лимец (*Triticum dicoccum*) дава по-високи добиви и е изиграл важна роля за развитието на човешката цивилизация. Снимка Wikipedia

Алое вера (Aloe vera) било познато на шумерите. Наричали го „дар от боговете“. Още тогава са считали, че то укрепва организма

но и като специален стимулант. Отглеждали и алое вера (*Aloe vera*), което наричали „дар от боговете“. Още тогава са считали, че то укрепва организма. Шумерите са имали усет към красотата и са харесвали и отглеждали цветя. Намерен при разкопки паметник на архитектурата, построен от шумерски майстори, дава сведения за конструкция, представляваща тераси с насипна пръст, където е имало цветни градини. Това са първите изкуствени градини, съществували повече от хиляда години преди прочутите вавилонски градини.

На друг континент, приблизително 3 – 4 хилядолетия пр. Хр., в южната част на Америка, живеело племето на майте. Населяваните от тях земи обхващали част от полуостров Юкатан, възвишенията на Сиера Мадре де Чианас и южните низини на тихоокеанското крайбрежие. Характеризират се с множество езера и планински терени. Две хилядолетия пр.Хр. те изграждат първите си селища, а земеделието им е било в ранна фаза на развитие. След това се появяват по-сложни градски структури. Нуждата от повече площи за отглеждане на растителните култури се решава

с периодично изгаряне на част от горите. Слага се началото на отглеждане на основните хранителни култури за кухнята на майте. Това са царевица (основна част от храната), фасул, тиква, люта чушка (това са плодове на тропически храст от р. *Capsicum*) и гр. Царевицата е имала място и в религиозните им култове, като богът на жътвата

та Юм Кааш е изобразяван като юноша с украшение на главата от листа на царевица. Отглеждали са също тютюн, памук и какао. По това време се появява

Релефно изображение на бога на жътвата при майте Юм Кааш. Изобразяван е като млад човек с глава, овенчана с листа на царевица и държащ в ръце гърне с кочани.
Снимка Wikipedia

монументалната архитектура, слага се началото на развитие на математиката, астрономията, медицината, създава се писмеността. Какаовите зърна са били и платежно средство при търговията. Приготвяли са пикантна пенлива напитка от какао, вода, мед, люта чушка, царевично брашно и гр., която едва ли би била по вкуса на днешните хора. Познато им е било и сапуненото дърво, наричано „амоле“, корените на което били използвани като сапун за пране, миене на ръце преди и след хранене и гр. (*Sapindus saponaria*). Маите са били естети и в облеклото си. Приготвяли хубави тъкани от памук и влакно на агаве. Украсявали ги с природни багрила.

Да разкажем малко повече за царевицата. Родината ѝ е Южна Америка. Одомашняването ѝ започва още преди

около 7500 – 12 000 години. Окултурени разновидности на царевицата постепенно обхващат обширни площи в Северна и Южна Америка. Има няколко теории за произхода им. Най-общоприета е теорията, предложена от световноизвестния руски генетик Никола̀й Вавилов през 1931 година, според която това става при одомашняването на растението теосинт от род *Zea*. Както съобщава един обзор от 2004 година, публикуван в списание *Annual Review of Genetics*, молекулярният анализ сочи само една форма на теосинта (*Zea mays ssp. Parviglumis*), като прародител на царевицата. Това непознато в Европа и другите континенти растение е пренесено от Христофор Колумб и първоначално е отглеждано в дворцовата градина на испанския крал като непознато растение,

Сапуненото дърво (*Sapindus saponaria*) е било познато на инките и използвано за поддържане на хигиена. Снимка Wikipedia

но много бързо се разпространява в цяла Испания, Франция, Португалия, а по-късно стига до Балканите и Османската империя. Днес се отглежда на много места по света.

Царевицата е основна храна и за две относително по-късни цивилизации на американския континент – ацтеките и инките. Ацтеките създават една от най-високоразвитите култури през XIII век. Основатели на империята са индианците от племето *мешика*. Те обитават част от Мексиканската низина, в която са разположени пет езера и блатисти терени. Тъй като основният им поминък е било земеделието, те е трябвало да си осигурят колкото е възможно повече плодородни земи. И те изграждат напоителни системи, терасират околните хълмове и прилагат наторяване на почвата. На блатата изграждали тръстикови острови, на които нанасят плодородната почва и ги назовават „плаващи градини“. Там отглеждат царевица, тикви, зеленчуци и цветя. Жените смилали царевичните зърна върху плоски камъни и приготвяли плоски питки тортила, която била основната им храна. Към нея са добавяли боб, тиква, малки люти чушлета, домати, авокадо. Тези основни храни са намерили отражение в култовите вярвания – богът на дъжда Тлалом е изобразяван в цялото си величие как посява боб и царевица. Много широко са използвали диворастящия столетник (агаве), който бил със значителни размери. От сока на растението правели напитката пулке (подобна на бирата), бодлите му служели като игли, листата – за строителни цели, а от влакната правели въжета и приготвяли тъкани. Жените изработвали платове от памук и от влакната на агаве като ги украсявали с типичните геометрични фигури, които и днес наблюдаваме в

Проф. Нина Бакърджиева е биолог, чиято научна кариера се развива в БАН. Нейните научни интереси са в областта на ензимната регулация и еволюция на метаболизма в растенията. Автор е на над 130 научни публикации у нас и в чужбина. Редовен член е на Международното дружество по изучаване произхода на живота

Мексико. Специално от синьото агаве са приготвяли питието *текила*. От зърната на какаото са приготвяли вкусна напитка, която наричали „*чоколатъ*“, тя е вероятният прототип на днешния шоколад. Освен това те са служели и за разменна парична единица при търговски дейности, тъй като ацтеките не са имали монети. Археолозите са намерили рисунки на религиозни церемонии и стилизирани фигури на богове върху хартия, приготвена от пресована дървесна кора – *аматил*.

Империята на инките е една от най-интересните високоразвити цивилизации в доколумбова Америка. Създадена е от южноамерикански индиански племена, живели високо в Андите на територията на днешно Перу от около 2000 години пр.Хр. Инките са притежавали забележителни инженерни и строителни умения. И до днес ни удивяват ар-

Поглед към Мачу Пикчу. Инките терасирали стръмните склонове в Андите, за да засяват своите земеделски култури и създали велика цивилизация. Снимка Христо Мишков

хеологичните следи от градовете Куско и градския комплекс Мачу Пикчу, свидетелстващи за великолепен монументална архитектура и градоустройство. Освен това са построили забележителна пътна инфраструктура, която е свързвала малки и големи селища. Правили са висящи мостове над пропасти и планински клисури, поддържани с дебели въжета от растителни влакна. Странен е фактът, че инките са постигнали това без да познават колелото и без да имат писменост. Основа на стопанството им е било земеделието. Поради планинския терен са терасирали планинските склонове, снабдени с ефикасна напоятелна система, наторявали са почвата с гуано. Освен царевичата, основната храна е включвала още киноа, картофи, тиква и боб. Киноата (*Chenopodium quinoa*) е растение с висока хранителна стойност и е култивирана преди 3000

– 4000 години в района на Андите. Била е основна храна на индианците. Те смятали растението за свещено и дар от боговете. Вирее при неблагоприятните условия на разрежения въздух на високите планински плата. Тя не е житно растение и се консумират главно семената, но и листата се използват като листни зеленчуци. Семената са богати на незаменими аминокиселини, калций, фосфор, магнезий и желязо, протеини и диетични фибри. Не случайно ООН обяви 2013 за „година на киноата“, като една истинска „супер храна“. Семената се варят като ориз и са основа на различни ястия. При нашествието си испанците не оценили киноата и изгорили насажденията. Инките обаче запазили растението на високи и недостъпни места в планината.

В северната част на Африканския континент по поречието на река Нил сред

Папирусът (Cyperus papyrus) не само е служил за прехрана на древните египтяни, но е позволил запазването на културата им

обширна пустинна местност се ражда античната египетска цивилизация (около 3150 години пр.Хр). Тя оставя богато наследство, което говори за нейното величие. Да споменем само монументалното строителство на градове, храмове и пирамиди, бурното развитие на математиката, медицината, литературата и особено – ранната писменост. Египтяните умело използвали благоприятните условия, които създават периодичните приливи на реката, носещи плодородни наноси и изградили мащабна напоителна система. Така долината на Нил станала богата и щедра земя. Те развивали ефективно земеделие и получавали богата реколта от зърнени храни, пшеница, ече-

мик и гр. От тях се приготвяла основната храна – хляб и бира. Зърното било съществен компонент за търговията. В плодородната долина на Нил са растели и много други растения, вкл. плодове и зеленчуци. Имало в изобилие фурми, смокини, ябълки, грозде както и лук, чесън, праз, леща, марули, нахут, бакла, леща и репички. Тези растителни продукти са били обичайната храна, заедно с хляба и бирата за населението. Месо от птици и риба са присъствали предимно в менюто на по-богатите. Край реката и блатата са растели в изобилие папур и папирус, две много ценни растения. Папурът (р. *Typha*), е многогодишно тревисто растение с пълзящо коренище. Надземната част се употребявала при строителството на малки къщи, изработка на тъкани и за декоративни цели. Папирусът (*Cyperus papyrus*) произхожда от тропиците на Африка. Расте в спокойни негълбоки води, каквито има много в поречието на Нил. Достига до 4 метра височина и понякога образува по бреговете зелени стени. Имал е голямо значение в живота на египтяните. Като храна те използвали главно коренищата, които са богати на скорбяла – сурови, печени или варени. От влакната в стеблото се изработвали хубави тъкани, подобни на ленените. Също така от тях правели въжета, канани, сандали и дори малки лодки, а с тях попълвали цепнатини при кораби и големи лодки. Но това, което оставя съществена следа в историята на човечеството е, че от сърцевината на стеблото е правена хартия, прочутите папируси. Благодарение на тях имаме сведения от преди 4000 години. На папирусите древните мислители са оставили писмени сведения за знанията, философията, литературата, религиозните вярвания и култове, за изкуството, медицината,

личностите и устройството на древно-египетско общество, които се изучават и до днес. Десетки хиляди от тях са били събрани в Александрийската библиотека. Може да се каже, че растението папирус е помогнало да се разбере по-пълно историята на древния Египет, а и не само на него.

Разнообразието на диво растящи и градински цветя е било много голямо – рози, маргарити, мак, ирис, мирта, жасмин и др. И египтяните са ги ценели и използвали за различни естетически и практически цели. Присъствали са при тържества и култови церемонии като са придавали съответен колорит и смисъл. При украсата на домовете са използвани вази с няколко отвора, като във всеки е поставяна клонка или стрък по вкус – една своеобразна икебана. Буке-ти и венци са оставяни на статуите на боговете. Украсявали са храмове и дворци. Намерени са в гробниците на фараоните над техните мумии. Правени са от мак, зеленика, метличина, плодове от мандрагора, листа от лотос и др. Много цветя и дървесни видове са

Лотосът (Nelumbo nucifera) е бил изобразяван като „Трон на боговете“ в древноегипетското изкуство

използвани в козметиката. Известно е, че богатата египтянка е държала много на финото ухание на своите парфюми. Чаровната царица Клеопатра сама е избирала съставките им. И е имала своя индивидуална „линия“. Едно цвете има свое изключително място в живота на древен Египет. Това е лотосът (*Nelumbo nucifera*) – красиво водно растение. Приемали са го като символ на сътворението и на Слънцето – като източник на живота, на творческото начало, на Вселената, още на красотата, на стремежа към по-добър свят. Рисували са го като трон на боговете, но той е бил и символ на държавността, скиптерът на фараоните е представлявал лотосов цвят с дълга дръжка. Изображението му се открива в цялото египетско изкуство – намира се в дворците, в лотосовидните капители на колоните в храмовете, в женските накути. При погребалните ритуали е символ на възкресението. Особено място като свещено растение е имал синият лотос. Неговият цвят се отваря с изгряването на слънцето – в средата е жълт, а венцелистчетата са сини като небето, вечер отново се затваря. Цветовете и листчетата са намерени при мумиите на Тутанкамон и Рамзес II.

Растенията са имали важна роля в живота на древните общества. Те са им давали материално благополучие, естетическа наслада и основа за интелектуално развитие. Може да се каже, че древните народи са постигали равновесие между човешката многостранна активност и природната среда, в която важен компонент е големият, многообразен и богат растителен свят. И вероятно именно това е позволило изграждането на високоразвити цивилизации, центрове на забележителна материална и духовна култура и прогрес. ■